

УДК 726.825

Вікторія УС,

старший викладач

Національного авіаційного університету,

м. Київ, Україна

**ХУДОЖНЬО-КОМПОЗИЦІЙНІ
ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ
ПРАВОСЛАВНИХ НАДГРОБКІВ**

Ус В. Ф. Художньо-композиційні та функціональні властивості православних надгробків. Статтю присвячено дослідженню композиційних закономірностей православних надгробків періоду кінця XIX – початку XX століть. В історичному контексті побіжно висвітлено еволюційний процес зміни форми надгробків. Охарактеризовано доцільність використання певного арсеналу засобів і властивостей надгробних пам'ятників залежно від канонічних, соціально-економічних умов, техніки і технології їх виготовлення.

Ключові слова: надгробок, засоби і властивості композиції, форма, ознаки, декоративно-художні аксесуари.

Ус В. Ф. Художественно-композиционные и функциональные свойства православных надгробий. Статья посвящена исследованию композиционных закономерностей православных надгробий периода конца XIX – начала XX веков. В историческом контексте кратко освещен эволюционный процесс изменения формы надгробий. Охарактеризованы целесообразность использования определенного арсенала средств и свойств надгробных памятников в зависимости от канонических, социально-экономических условий, техники и технологии их изготовления.

Ключевые слова: памятник, средства и свойства композиции, форма, признаки, декоративно-художественные аксессуары.

Us V.F. Artistic, compositional and functional properties of orthodox tombstones.

Background. In recent years, there has been an increasing interest in research of compositional regularities of orthodox tombstones in the period of the late 19th and the early 20th centuries knowledge of which is an important constituent of their shaping.

Objectives. The objectives of this study are to determine the evolutionary process of change of tombstones' form is fluently reflected in a historical context.

Methods. So far this method was been applied to.

Results. The results of the research support the idea that the evolutionary process of change of tombstones' form is fluently reflected in a historical context. Expedience of use of certain arsenal of monuments' facilities and properties depending on canonical, socio-economic terms, technique and technology of their making.

Conclusions. The present results are significant in expedience of use of certain arsenal of monuments' facilities and properties depending on canonical, socio-economic terms, technique and technology of their making.

Keywords: tombstone, facilities and properties of composition, form, attributes, decorative and artistic accessories.

© Ус В. Ф., 2014

ЛІТЕРАТУРА

1. Карташова К. К. Формирование архитектурно-планировочной структуры городского жилища на социально-демографической основе: Автореф. на соиск. уч. степ. д-ра арх-ры. – М., 1985.
2. Иконников А. В. Эстетические проблемы массового жилищного строительства. – Л.: Издательство литературы по строительству, 1966. – С. 7.
3. Лисицин М. В., Пронин Е. С. Архитектурное проектирование жилых зданий. – Москва: Архитектура-С, 2006. – С. 42.
4. Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття. – К.: Головкивархітектура, 2002. – С. 331.
5. Тиц А. А., Воробьева Е. В. Пластический язык архитектуры. – Москва: Стройиздат, 1986.

Постановка проблеми. Досліджуючи питання композиційних засад проектування православних надгробків, варто розглянути важливий аспект дослідження, а саме – які традиції, ознаки та властивості притаманні надгробним пам'ятникам, яким чином це пов'язується з формотворчим процесом об'єктів сакрального монументального мистецтва. Беззаперечним є факт, що у кожній релігії передбачено проведення певних ритуалів, пов'язаних з тією або іншою подією в житті людини. Однією з найважливіших таких ритуальних традицій вважається проводи померлого в останню путь.

Спосіб життя, культура будь-якого народу в своїх обрядах поховання об'єднують єдині загальнолюдські норми: родичі повинні з усією повагою і з усіма почестями проводити покійного. Подібної думки дотримуються всі люди, незалежно від їхнього віросповідання, сподіваючись, що душа померлого відправляє на суд, де її будуть судити вже не люди, а вищі сили.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед досліджень, присвячених вивченню некрополів, можна виділити праці Жадько В. та Проценко Л. Давньоруські християнські поховальні обради ґрунтовно проаналізовані у дослідженнях Івакіна В. Проте окремих мистецтвознавчих публікацій, в яких проаналізовано художнє вирішення та стилістика форм православних надгробків нами не виявлено.

В Україні – багатонаціональній державі – основною релігією є православ'я, в той же час у нас проживає досить багато інших віруючих: католиків, іудеїв, мусульман. Обряди поховання можуть бути різними, але всі вони ґрунтуються на гуманних і шанобливих принципах проявляти максимальну повагу до померлого. **Метою** дослідження є виявлення особливостей стилістичного вирішення традиційних православних надгробків, їхні композиційні та типологічні особливості, головні виразні показники, що формують їхню естетичну якість.

Виклад основного матеріалу дослідження. Крім ритуальних дій, під час поховання обов'язково витримується умова фіксації місця поховання, встановлення якихось пам'ятних форм. За свідченням істориків, християнські ритуальні традиції припускають установку на могилі покійного тільки хреста, якщо говориться про істинно християнські традиції, що керовані Біблією. Встановлення інших споруд, як-то надгробних пам'ятників, не передбачається. Але вітчизняна традиція встановлювати надгробки з'явилася наслідком впливу інших культур, сталося це так давно, що ця традиція сприймається як істинно православна. До того ж церква не забороняє встановлювати пам'ятники і будь-які інші ритуальні споруди на могили покійних, але обов'язковою є установка хреста померлого відразу після поховання. На хресті може бути портретне зображення людини, дата народження і смерті, епітафія тощо. І тільки через певний час, як правило по закінченні року, на могилі може бути встановлений ритуальний пам'ятник. Такий меморіальний ансамбль називають надгробком.

Надгробок вважається матеріальним аспектом культури, свого роду архітектурною спорудою ма-

лих розмірів зі своєю технологією виготовлення і використання, який дає людині можливість стикнутися з ним, споглядати його і висловити до нього своє ставлення. Надгробок як об'єкт дослідження можна зарахувати до складової соціальної системи, він носить суспільний, духовний, етичний характер, який виражається в символічній об'ємній формі, з відповідним доповненням декоративними аксесуарами. Можна навіть стверджувати, що через надгробки можна осягнути світосприйняття народу, вони фіксують моральні, етичні норми та уявлення, можуть виступити аналогами художнього творіння, пам'ятниками культури.

Для вирішення питання про причислення об'єкта нашого дослідження до пам'ятника необхідно розглянути надгробки на основі існуючих на сьогодні методологічних підходів. Пам'ятники історії та культури вважаються своєрідним феноменом історичного та культурного розвитку суспільства, що виникають в результаті діяльності людей; вони повинні володіти певними ознаками і властивостями, завдяки чому в суспільстві ці об'єкти починають виконувати соціальні функції.

Щоб з'ясувати, чи є надгробки того чи іншого регіону пам'ятками історії та культури, слід визначити їхні якісні риси: ознаки, властивості, функції. Перш за все, вони повинні володіти такими ознаками зовнішнього характеру, як матеріальність, антропогенність, нерухомість.

Що стосується питання про матеріальність, надгробки мають розміри, вагу, форму, виконані з різних матеріалів.

Важливе значення має і форма надгробків. Форма, обрана майстром, дозволяє судити про час створення. За свідченням археологів найдавніші з надмогильних пам'ятників дійшли до нас іще з кам'яного віку. Звісно, то були позбавлені будь-якої обробки кам'яні брили, що нічим не відрізнялися від природних за формою гірських уламків. З часом, людина урізноманітнювала засоби означення місць поховань – форма надгробку удосконалювалася шляхом обтесування та шліфування. Разом із каменем для виготовлення надмогильних знакових форм почали використовувати дерево й інші матеріали.

У процесі еволюції суспільного устрою змінювався зовнішній вигляд надгробків. Ритуал поховання опинився під впливом соціальних чинників. Сама форма надгробка, техніки і матеріали виконання, способи і місця захоронення – сукупно мали вказувати на соціальний статус померлого. Для майстерень, що спеціалізувалися на виготовленні надгробків, існували певні правила. За умов дотримання цих правил, надгробок феодала істотно відрізнявся від надгробка простолюдина. Могили селян, ремісників завершувались, як правило, дерев'яним, рідше кам'яним хрестом або недорогим надгробком. На могилах знаті можна було бачити художньо-вартісні зразки меморіального мистецтва. Збереження традицій, професійність цехових майстрів, високі вимоги до рівня виконання робіт сприяли формуванню ексклюзивних рис меморіальних пам'ятників окресленого періоду, наближа-

ли їх до творів сакральної скульптури. Прогресували ремісничі техніки, з'являлися нові інструменти і засоби обробки матеріалу. Ще з часів феодальної доби збереглися надгробки, що мають чіткі геометричні обриси, оздоблені орнаментами, доповнені написами. Вони засвідчують, що до створення надгробку відносилися як до синтезу ремесла, архітектури, мистецтва. Виразніше виявлялося соціальне розшарування. Могили знаті вирізнялися ретельно відшліфованими кам'яними плитами, рельєфно виконаними орнаментами, використанням заліза, кольорових, навіть, дорогоцінних металів у окремих елементах оздоблення.

До культурної спадщини українського народу належать багато відомих зразків сакрального характеру, що збереглися і які вважаються перлинами меморіальної творчості. На рівні із скульптурними пам'ятками, над якими працювали талановиті майстри – різники, скульптори, до таких відносимо архітектурні об'єкти поховань, зведені за проектами відомих архітекторів – невеликі храми, каплиці, гробниці оригінальної форми, склепи. Значна кількість меморіальних споруд виконувалася народними майстрами. За свідченням дослідників київського некрополю, з часів Київської Русі до тепер вітчизняні православні надгробки відзначалися великою різноманітністю типів і форм. Але, незважаючи на це, наділені індивідуальними рисами – вони створювалися згідно певних композиційних та стильових правил.

Наприклад, на київських похованнях, зокрема могилах Лук'янівського меморіального заповідника, найбільш поширеними є композиції, в яких головними елементами є вертикальні хрести, стели, скульптурні зображення, горизонтально розташовані плити, квітники, огорожені ґратами з хвірткою. Допоміжними елементами за наявності місця могли бути столики та лави.

Надмогильні пам'ятники, як вже відзначалося, є найбільш масовими: різноманітні за типами, композиційною будовою, формою, символікою, масштабом, матеріалом, техніками виконання; аскетичні й багатодекоровані – вони визначають загальний образ кладовища.

Враховуючи кількість формотворчих факторів, що визначають естетичні якості надгробка як малої архітектурної форми, твору монументального мистецтва, зразка декоративної пластики доцільно класифікувати їх за трьома основними ознаками, а саме:

- матеріалом;
- положенням у просторі;
- функціональним призначенням.

Переслідуючи мету виявити композиційні та типологічні особливості надгробка, відзначимо, що головними визначниками, що формують естетичну якість надгробка, виступають форма та положення у просторі. Основним формотворчим елементом, одночасно засобом композиції, є надмогильна плита різних видів і комбінацій.

У загальному, навіть побутовому розумінні, надгробком вважаються могильні плити, каміння, над-

гробні пам'ятники, а також скульптурні та архітектурні форми, зведені на місцях поховань для шанобливого спомину померлих.

Коли ми говоримо про пам'ятник, в основу якого покладено плиту, важливо розуміти, що плита може мати вертикальне і горизонтальне положення, бути прямокутною, трапецієвидною, багатокутною, з гострими і заокругленими ребрами, а за основними лицьовими обриси – довільної форми.

Горизонтальні плити у плані й перерізі переважно мають форму правильних прямокутників, з фасками по периметру чи без них; хоча це й не обов'язкова вимога, можливі й інші геометричні інтерпретації.

Горизонтальна плита може розташовуватись на базі; на землі (база знаходиться дещо нижче рівня землі); плита може бути одного розміру і подібної форми з базою, а може й відрізнятися від неї; містити різні барельєфні або горельєфні зображення; горизонтальна плита, як правило, не потребує завершення. До об'єктивних закономірностей можна віднести те, що плита завжди розташована в одній площині; може бути виконана з одного або різних матеріалів з базою. Декоративні аксесуари (символи, епітафії, зображення, підписи, орнаменти) горизонтальних плит, як правило, мають форму і пластику барельєфів чи горельєфів.

Вертикальна плита являє собою геометричну форму, зазвичай вигляду прямокутної призми, зрізаної піраміди, у яких один вимір по висоті суттєво відрізняється від двох інших. Плита з базою можуть виконуватись з одного або різних матеріалів, мати різні види з'єднань. Основними матеріалами для виготовлення плит слугують граніт, мармур, бетон, рідше – метал. Вертикальні плити умовно класифікуються за видами, на стели,obelіски, колони.

Будучи наділені матеріальністю, пам'ятники мають конкретну ситуаційну прив'язку на місцевості, визначаючи особливу духовність того місця, де вони встановлені. Саме нерухомість визначає їх єдність з тим природним середовищем, де вони знаходяться в даний момент. Створені людьми, вони зберігають результат їх творчої діяльності. Як відомо, пам'ятники умовно поділяють на рухомі і нерухомі. Насправді ж, стаціонарні сакральні форми перенесені в музей, є відірваними від природного середовища існування, перетворюються на музейні предмети і називати їх пам'ятками історії та культури можна лише умовно. Збереження матеріально – просторового середовища сприяє емоційному сприйняттю об'єкта історії та культури як істинного пам'ятника, як сховища пам'яті народній, і знаходиться він повинен там, де його залишили творці. Знайомлячись з пам'ятником, люди віддають данину поваги саме тому місцю, де він стоїть, бо вже саме простір якби оточений ореолом святості. Викликаючи в людині найтонші душевні переживання, пам'ятник виконує свою місію як зберігача в народній пам'яті, відображеної в камені, бетоні, металі. Нерухомість пам'ятників – неодмінна умова їх існування в подібному образі. Адже займаючи багато років або навіть кілька століть одне і

те ж, відведене ще предками місце, пам'ятники ніби самі беруть участь у подіях, що відбуваються і є їх очевидцями.

Дійсно, історико-культурний об'єкт повинен знаходитися там, де його залишили представники попередніх поколінь. Тільки тоді він стає особою тієї епохи, коли був створений і почав побутовати в природному для нього середовищі як частина перетвореної людиною природи. Чим більше повсякденним і характерним для свого часу представляється пам'ятник, тим більш повно він може висловити саме культурний контекст епохи, включаючи рівень творчої обдарованості майстра і оригінальність формотворчих засобів і прийомів.

Пам'ятник, збережений у природному навколишньому його середовищі, становить єдине ціле культурної і природної складових, створює гармонію в просторі. Розгляд окремого пам'ятника в контексті загальнокультурних проявів свого часу дає можливість розкрити внутрішній зміст і знакову природу явища, і, навпаки, образ твору збагачує знання про культурну ситуацію часу. Тому нерухомість пам'ятника – це важливий для культурології ознака.

Кінцева мета, визначена існуючими нині українським і міжнародним законодавствами, – збереження об'єктів історико-культурного значення для використання в сучасному суспільстві і для передачі майбутнім поколінням. Суспільство має прагнути до того, щоб зберегти якомога більше об'єктів для майбутнього, і такий принцип у справі охорони пам'яток має бути визначальним.

Але для визнання історико-культурних об'єктів пам'ятками недостатньо обмежитися доказом притаманних їм ознак. Повинні бути визначені властивості, під якими маються на увазі взаємодія з іншими об'єктами, тобто з людьми. При цьому процесі пам'ятник проявляє свої, тільки йому притаманні властивості. Можна виділити три його відмітних якості. Це властивості надгробки як джерела інформації, які проявляються у взаємодії з іншими об'єктами, – властивості сенсорного і емоційного впливу.

Необхідно виділити три види інформації, які може зберігати пам'ятник історії та культури. Це історична, естетична і технологічна інформації. Надмогильні епітафії – це носії різних видів інформації, у тому числі історичної та естетичної. У той же час своїм зовнішнім виглядом вони висловлюють технологічну інформацію, яка носить природничо науковий характер і містить відомості про освоєння людиною законів природи, їх безперервній взаємодії, розвитку різних технологічних процесів, прийомів, засобів праці й матеріалів (матеріал про технологію).

Саме технологічна характеристика надгробків дозволяє визначити час виготовлення об'єкта, якщо в епітафії немає дати.

Отже, зберігаючи і передаючи охарактеризовану вище історико-культурну інформацію, надгробки отримують право називатися пам'ятниками.

Об'єкти історико-культурної спадщини сприймаються суспільством як пам'ятники завдяки тому,

що використовуються для збереження пам'яті про минуле для майбутніх поколінь і впливають на світорозуміння сучасного суспільства. При цьому вони виконують певні соціальні функції такі, як пізнавальна, виховна, комунікативна.

Висновки і перспективи. Збереження й розвиток самобутності народу внесе у світову культуру цінності національні. Поряд з ідеологічним, моральним і естетичним вихованням на сучасному етапі історичного розвитку особливе значення має надаватися культурно-екологічному. Залучення широких верств населення регіону в ознайомлення з пам'ятками історії та культури краю, зокрема, з епіграфічних, дасть можливість розширити їх уявлення про надгробки в кількісному і якісному відношенні. Поширення просвітницьких ідей у цій галузі пізнання, можливо, дозволить запобігти загибелі надмогильних каменів. Знання про них, як про дієвий засіб виховання, повинні закладатися ще в школі. Ними повинні володіти не тільки громадські діячі, а й фахівці різних сфер життя.

Їхня своєрідність у втіленні не шляхом передачі змісту інформації, а через сприйняття зовнішньої форми як знака, що умовно символізує певні поняття, ідеї та світогляди колишніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеев А. Древнерусские надгробия: [Электронный ресурс] / Александр Авдеев // Церковный вестник. – Электрон. дан. – 15. 08 2012. – Режим доступа: http://www.evestnik.ru/history/drevnerusskie_nadgrobiya_5455, – вільний. Загол. з екрана. – Мова рос. (з інтернету)
2. Жадько В. О. Некрополь на Байковій горі: літературно-публіцистичне видання / В. Жадько. – К.: Фенікс, 2008. – 312 с.: іл.
3. Івакін В. Г. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI-XIII ст.) // Археологія. – 2008. – №3. – С. 60-75.
4. Івакін В. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI-XIII ст.) / В. Івакін // Археологія : науковий журнал з проблем археології та давньої історії. – К., 2008. – Випуск 3. – С. 60-75.
5. Кульова В. Національний некрополь // Урядовий кур'єр. – 2007. – №66 (13 квітня). – С. 8-9. – Лук'янівський цвинтар
6. Проценко Л. Історія київського некрополя / Л. Проценко. – К.: Національна академія наук України, інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського, 1995. – 412 с.
7. Проценко Л. А. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник / Л. Проценко, Ю. Костенко. – К.: Інтерграфік, 1998. – 144 с.
8. Сіткарьова О. До питання про надмогильні плити некрополя Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Мистецтвознавство України: 36. наук. праць Інституту проблем сучасного мистецтва АМУ. – К.: СПД Пугачов О. В., 2006. – Вип. 6-7. – С. 503-510.
9. Турчин В.С. Надгробные памятники эпохи классицизма в России : типология, стиль и иконография // От Средневековья к Новому времени. – М., 1984. – С. 211-228.
10. Хисамиева Г.К. Надгробие в контексте национальной культуры :на материале Юго-Востока Татарстана. Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю– 24.00.01 – культурологія / Хисамиева Г. К. – М.: 2007. – 177 с.